

Dini Plüralizm: Dinler Yoluyla Kurtuluş Mu, Dinlerden Kurtuluş Mu?

Osman Murat DENİZ*

Özet

Dini plüralizm günümüz din felsefesinin en canlı ve tartışmalı konularından biridir. Bunun nedeni kısmen de olsa din felsefesinin uygulandığı ve öğretildiği çevrenin artan bir şekilde çok kültürlü, çok inançlı, çok dinli bir ortama dönüşmesidir. 21. yüzyılın başları değişik dini geleneklerin farklı teolojilerinin dini plüralizmin meydan okumasına şahitlik ettiği bir dönem olmuştur. Dolayısıyla, dini plüralizm bir şekilde bütün teolojilerin ilgilenmek ve baş etmek durumunda olduğu bir olgudur. Bu makale dinlerdeki hakikat ve kurtuluş fikrinden hareketle dini plüralizm meselesine ışık tutmayı ve küreselleşme kapsamında metafiziksel dini plüralizmin nihai amacına dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dini Plüralizm, Çeşitlilik, Hakikat, Kurtuluş, Küreselleşme, Deizm

Religious Pluralism: Salvation Through Religions or Salvation from Religions?

Abstract

Religious pluralism is one of the most vibrant and moot topics in the contemporary philosophy of religion. This is in part due to the increasingly multicultural (multi-faith, multi-denominational) environment within which the philosophy of religion is now practiced and taught. The beginning of the 21st century witnesses that religious pluralism is one of the most basic challenge for different theologies of various traditional religions. Thence, religious pluralism is one with which all theologies are somehow expected to cope and deal. The aim of this article is to shed on light to the problem of religious pluralism with reference to the idea of truth and salvation in religions and to bring some remarks to the ultimate aim of metaphysical religious pluralism within the context of globalisation.

Keywords: Religious Pluralism, Diversity, Truth, Salvation, Globalisation, Deism

Giriş

Sosyal ve kültürel bir olgu olarak dini plüralizm, “farklı dinlerin bir arada yaşamak durumunda kaldığında birbiriyle olan münasebetlerinin ne şekilde gerçekleşeceği” sorunudur. Herhangi bir dinin diğerinden üstün olduğunu ya da kendi paradigmasının mutlak hakikati bildirdiğini ve dolayısıyla tek kurtuluş yolunun tek bir dinde bulunduğunu iddia ettiği durumlarda dini plüralizm teolojik

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı.

ve felsefi bir problem haline dönüşmektedir. Dini plüralizmin çözülmesi zor bir problem haline dönüşmesi hakikatin ve kurtuluşun bütün dinlerde var olabileceği iddiasında kendini göstermektedir.¹ Bir başka deyişle, dinlerin hakikat iddialarının ampirik olarak doğruluğunun ve/veya yanlışlığının gösterilebilir olmayışı; yaşayan dünya dinlerinin hakikat iddialarının çatışması, dolayısıyla “bir yandan dinlerin metafizik farklılık ve çelişkileri diğer yandan müntesiplerinin kurtuluşu meselesi” dini plüralizm sorununu doğurmaktadır.² Din ile hakikat alanı arasında bir bağ görmeyenlerin dini plüralizm ile ilgili bir sorunu yoktur. Dinlerin çeşitliliği karşısında doğruluk ve yanlışlık ile ilgili sorular varsa, işte o zaman ‘dinlerin plüralizmi ve hakikatin birliği’ hakkında bir sorunuz var demektir. Bu sorun, “dini özgürlük, ibadet özgürlüğü ile dini kurumların, toplumların, pratiklerin ve belirli bir toplumdaki veya dünyadaki inançların çeşitliliğinin” hoş görülmesini ya da tahammülünü temin etmeye ilişkin değil; şayet dinde herhangi bir hakikat varsa, bu çeşitlilik içerisinde söz konusu hakikatin nerede bulunduğu ile ilgilidir.³

Bilişim teknolojilerinin hızlı gelişimi ile birlikte küreselleşmenin ivme kazandığı günümüz dünyasında farklı dinlere mensup insanların birbirleriyle olan temaslarının ve ilişkilerinin yeni bir çehre kazandığı açıktır. Ekonomi, sanat, kültür ve bilim alanındaki gelişmelerin uluslararası aktarımı, bilgi toplumu olma yolunda yaşanan değişimler, küreselleşme sürecinin yarattığı medeniyetler arası karşılaşma, ticaret, turizm ve eğitim ilişkilerinin artması kültürel bir bütünleşme düşüncesini tartışılır hale getirmiştir. Çeşitlilik ve çoğulculuk, yeni toplumun sık kullandığı iki kavram haline gelmiştir. Bununla birlikte elbette ki çeşitli dinlere mensup insanların birbirleriyle temasa geçmeleri yeni bir fenomen değildir. Her din farklı dini inançların hüküm sürdüğü bir ortamda doğmuş ve yayılmıştır.⁴

20. yüzyılın ortalarından itibaren uluslararası bilgi alışverişinin ve karşılıklı ilişkilerin etki alanının genişlemesi sonucu dini plüralizm modern bir problem olarak gündemdeki yerini almıştır. Zira plüralizm meselesinin gündeme gelişi tek başına dinlerin ya da din mensuplarının birbirleriyle olan ilişkileri ile sınırlı olmamıştır. 1960'lardan itibaren kendini açıkça gösteren temel mesele kültürlerin ve ülke

¹ Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 10.

² M. Kazım Arıcan, “Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Cilt: XV, Sayı: 1, ss. 71-98, s.72.

³ Mortimer J. Adler, *Dinde Hakikat: Dinlerin Çokluğu ve Hakikatin Birliği*, *Din Felsefesi ile İlgili Bir Deneme*, çev. Ruhattin Yazoğlu ve Hüsnü Aydeniz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014, s. 20.

⁴ Michael Peterson ve diğerleri., *Reason and Religious Belief*, Oxford University Press, New York, 2003, s. 268.

halklarının karşılaşması ile sonuçlanan ve dünya toplumunu gittikçe birbirine yakınlaştıran kültürel küreselleşmedir.⁵ Dolayısıyla plüralizmi toplumları kültürel anlamda birbirine benzeten ve dünyayı tekleştiren küreselleşmenin içeriğinden ayırmak mümkün gözükmemektedir. Bugün herkesin dilinde olan küreselleşme kavramı, Anthony Giddens'ın ifadesiyle, "bizlerin giderek artan bir biçimde tek bir dünya içinde yaşadığımız, öyle ki bireylerin, grupların ve ulusların birbirine bağımlı hale geldiği olgusuna" işaret etmektedir.⁶

Küreselleşmenin getirdiği dini problemler çeşitli şekillerde kendini göstermektedir. Öncelikle eski dini problemler tekrar tartışılmaya ve bir sorun olarak görülmeye başlanmıştır. Buna verilebilecek en güncel örnek, dinlerin 'kurtuluş' öğretisini öne çıkaran söylemleridir. Buna göre, büyük ve kadim dinlerin tümü, müntesiplerine sahip oldukları inanç sisteminin dünyevi ve uhrevi kurtuluşuna götüren yegâne yol olduğunu ısrarla vurgular. Dinler arası iletişim ile birlikte öteki dinler hakkındaki güvenilir bilgilerin artmasıyla, kurtuluş hareketinin tek olmadığını söyleyen dinî çoğulculuk ve küresel ahlak tezleri öne sürülmüştür. Bu yaklaşımlar, kadim dinlerin süregelen varlığı ve tüm dinlerin doğru olabileceği tezi üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda, dünyevileşmenin ve bireyselleşmenin bir sonucu olarak değerlendirilebileceğimiz ve kurtuluş motifi ile bezenmiş Yeni Çağ Dini akımların dini plüralizm sorununun bir parçasını oluşturduğunu belirtmek gerekir.⁷ Bu noktada, dinî çokluk ile dinî plüralizmi birbirinden ayırt etmek önemlidir. Dinî çokluk, dinî farklılık ve çeşitlilik gibi olgusal ve doğal bir durum belirtirken; dinî plüralizm bütün dinlerin teolojik açıdan eşdeğer olduğunu söylemektedir."⁸

Toplumsal bir olgu haline gelmiş olan dini çeşitlilik ve etkileşim meselesine nihai çözüm yolu olarak nihai gerçekliğin aşkın birliğini savunan dini plüralizm tezini öneren küreselleşme; böylece dini değerleri yeniden yorumlamakta ya da onların yerine Amerikan veya Anglosakson Protestan değerlerle uyumlu yeni değerler ikame etmektedir. Böylece dinleri tek bir çatı altında toplama yolunda ciddi

⁵ Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, s. 10.

⁶ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 83; Adnan Mahiroğulları, "Küreselleşmenin Kültürel Değerler Üzerine Etkisi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 50, 2005, ss. 1275-1288.

⁷ Ramazan Biçer, "Küreselleşme: İslam Teolojisi Bağlamında Bir Yaklaşım", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, Yıl: 2008, ss. 49-88, s. 71.

⁸ Ancan, "Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik", s. 98; Bkz. Recep Kılıç, "Dini Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, sayı:19, 2004.

bir mesafenin alınmış olacağı söylenebilir.⁹ Fransız misyoner Maurice Borrmans'ın (1925-2017) şu ifadeleri meseleyi açıklamaktadır:

Kur'an'ın ve Yeni Ahit'in belirli temel ayetleri üzerinde daha derin bir tefekkür ve daha manevî düşünmek yeni bakış açılarına kapı açacaktır. Eski Ahit ve Kur'an tarafından sunulan katî cevaplar yeniden yorumlanmak ve onların iletildikleri tarihsel kontekstle ilgili olarak mukayese edilmek zorunda olacaktır. Öte yandan bu temel ayetler güvenilir ve sosyal ve siyasal eşitlik veya hiyerarşik dini çoğulculuğu garanti edecek bir tarzda, dinî gruplar arasında organize edilecek yeni ilişkilerin modern bir değerlendirilmesi için genel prensipler temin edilebilir. Bu tüm insanların huzurunda, bazen de Tanrı'nın huzurunda yapılan insan haklarına saygıyı bütün vatandaşlarına garanti etmek zorunda olan modern bir devletin yapısı altında olacaktır.¹⁰

Küreselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve bir din yorumu olarak nitelendirilebileceğimiz dini plüralizm, günümüz dünya dinlerini Tanrı'ya eşit seviyede ulaştıran yollar olarak kabul eden modelin adıdır ve hakikat değeri açısından aralarında epistemolojik bir ayrımı kabul etmez. Tanrı'ya ulaştıran yollar çeşit çeşittir.¹¹ Dini plüralizmin hakikat konusundaki bu söylemi onu, günümüzde revaçta olan çok kültürlülük, görecelilik ve postmodernizm gibi akımlara yaklaştırmaktadır. Plüralistler, değişik dinlerin hakikat iddiasında bulunmaları sorununun çözümünde küreselleşme sürecine uygun olarak, özgürlük, eşitlik, çoğulculuk gibi demokrasinin evrensel değerlerini bir araç olarak kullanmaktadırlar. Bu noktada, basitçe, her bakımdan birbirine rakip çeşitli dinlerin bir arada barış ve güven içinde yaşamaları anlamında “kültürel dini plüralizm” ile söz yerindeyse hakikat değeri bakımından dinleri birbirinin rakibi görmeyen ve bir balkıma dinlerin aşkın birliğini savunan “metafizik dini plüralizm” arasında önemli bir farkın olduğunun altı çizilmelidir.¹² Birincisinin doğru olması, ikincisinin de mantıken

⁹ Recep Kılıç, “Küreselleşme ve Değer İlişkisinde Dinin Yeri”, *Felsefe Dünyası*, 2005/1, Sayı 41, ss. 79-90, s. 84-85.

¹⁰ Maurice Borrmans, “Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Dini Çoğulculuk ve Sınırları”, Çev. Süleyman Turan, *Marife Dergisi*, Yıl 4, Sayı 2, Güz 2004, ss. 267-278, s. 278.

¹¹ M. Kazım Arıcan, “Dini Çoğulculuk Paradigması ve Eleştirisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XV, Sayı 2, 2011, ss. 21-38, s. 23.

¹² Kılıç, “Dini Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?”, s. 14; Recep Kılıç, *Dinî Anlamak Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 62. Kültürel Dini Plüralizm ve Metafizik Dini Plüralizm arasındaki ayrım için bkz. Osman Murat Deniz, “The Possibility of Religious Pluralism in Turkey at the Crossroad of the Traditional and Global Existences”, *Danubius - The Journal of the History Museum from Galati*, no. XXXIII, 2015, s. 7-8. Dini Plüralizmin kavramsal bir analizi için bkz. Elise Roumeas, “What is Religious Pluralism”, *Religious Pluralism*,

doğru olmasını gerektirmese de, kültürel plüralizmin, metafizik plüralizme ortam ve zemin hazırladığı söylenebilir.

Dini plüralizmin bir mesele haline gelmesinin bir nedeni de yine 1960'lı yıllardan itibaren Roma Katolik Kilisesi'nin diğer dinlere olan yaklaşımının değişmesidir. Sübjektif ve önyargılı yaklaşımlar yerine bilimsel objektifliğe ve tarihi gerçeklere uygun bir biçimde kaba oryantalist bilgilerin yeniden değerlendirilmesi ve bunun sonucunda İslam'ın özellikle bilim ve felsefe alanındaki mirasının takdir edilmesi Kilise'nin İslam dinine bakışını yeniden gözden geçirmesinde etkili olmuştur.¹³ 1965'teki II. Vatikan Konsili tarafından yayınlanan, "Hıristiyan olmayan dinlerle kilisenin ilişkisi" üzerine sunulan deklarasyonda, İslam dini hakkında olan bölümde, Kilise'nin tek, var olan, merhametli ve her şeye gücü yeten, yerlerin ve göklerin yaratıcısı ve insanla konuşan Tanrı'ya ibadet eden Müslümanları takdirle kabul ettiği bildirilmiş ve Kilise, Müslümanları barışı, sosyal adaleti ve ahlaki değerleri korumada birlikte çalışmaya çağırmıştır.¹⁴ Dolayısıyla dini plüralizm problemi dinlerin diğer dinlere bakışının yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğine işaret eder ki, öncelikle ilahiyatçıların diğer dinlere bakışlarını yeniden düzenlemeleri sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte, farklı dini inanç sistemlerinin doğurduğu birbiriyle çatışan hakikat iddiaları sorunu da din felsefesinin ana konularından biri haline gelmiştir. Fakat öyle görünüyor ki dini plüralizm probleminin çözümlenmesinde dinler tarihi, din psikolojisi, din sosyolojisi gibi din bilimlerinin yanı sıra diğer felsefe disiplinlerine de gereksinim vardır.¹⁵

Din fenomenolojisi ve dinler tarihi çalışmaları göstermiştir ki, çeşitli dinlerin inançları, ritüelleri ve uygulamaları arasında önemli benzerlikler vardır. Fakat "bütün dinler için ortak bir öz var mıdır?" sorusunu yanıtlamayı zorlaştıran derin ve dikkate değer farklılıkların mevcudiyeti de inkâr edilemez.¹⁶ Örneğin, Tanrı fikrine yer vermeyen Theravada Budizmi teist değildir. Geleneksel Hıristiyanlık teslise inanır. Hinduizm politeisttir. Oysa İslam ve Yahudilik katı birer monoteist dindir.

A Resource Book, ed. by, Aurélie Bardon, Maria Birnbaum, Lois Lee, Kristina Stoeckl, European University Institute, Italy, 2015, 11.

¹³ Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, s.12.

¹⁴ W. Montgomery Watt, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, çev. Fuat Aydın, Birey Yay., İstanbul, 2000, s. 212.

¹⁵ John Hick, "Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç", *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, der. ve çev. Cafer Sadık Yaran, Etüt Yayınları, Samsun, 1997, s. 195.

¹⁶ Bkz. Şevket Özcan, "Dini/Dinleri Boyutsal Açından İnceleme Modelleri: Ninian Smart, Frank Whaling ve Bryan Rennie Örneği", *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2, 2017, ss. 61-80.

Daha birçok derin özsel farklılıklar zikredilebilir.¹⁷ Öyle ki, nihai gerçekliğin doğası, ilahi fiillerin nasıl gerçekleştiği, insanın evrendeki yeri ve amacı hakkında dinlerin birbirinden farklı ve uzlaştırılması güç kurtuluş ve doğruluk iddiasında buldukları görülür. İlahi doğa zati midir, gayri zati midir? İlahi varlık insanda bedenleşir mi? İnsan öldükten sonra tekrar dünyaya gelir mi? Kitab-ı Mukaddes, Kur'an-ı Kerim, Bhagavad Gita Tanrı kelamı mıdır? Hıristiyanlığın insanın mutluluğu ve kurtuluşu için söyledikleri doğru ise, Hinduizm'in söyledikleri büyük ölçüde yanlış olmak zorunda değil midir? İslâm'ın bildirdiği iman esasları doğruysa, bu diğer dinlerin iman esaslarının yanlış olduğu anlamına gelmez mi?¹⁸ Dolayısıyla muhtelif dinlerin hem benzer hem de farklı doğruluk iddialarında bulunması, temel bir soruyu ortaya çıkarmaktadır. Bir dinin savunucusu diğer bir dinin doğruluk iddialarına nasıl yaklaşmalıdır? Ya da şöyle de sorulabilir: Bir din mensubu diğer bir din mensubunun savunduğu inançlara nasıl bakmalıdır?¹⁹

Günümüz din felsefesinde dinlerin ya da farklı din mensuplarının birbirine bakışı dışlayıcılık/tekelcilik, kapsayıcılık/inhisarcılık ve plüralizm/çoğulculuk şeklinde üçlü bir kavramsal tasnife tâbi tutulmaktadır. Bir başka deyişle dinlerin birbirlerine bakışlarını bu üç kavram temelinde geliştirilen teolojik ve felsefi yaklaşımlardan biri ile açıklamak mümkündür.²⁰ Bu noktada vurgulanması gereken en önemli husus bu kavramsal tasnifin neye göre yapıldığıdır. Her üç kavram, bütün dinlerin insana yönelik temel çağrısını oluşturan uhrevi felah ve kurtuluş fikri esas alınarak oluşturulmuştur. Burada kastedilen kurtuluş hiç şüphesiz, insanlığın yeryüzündeki problemlerini çözerek barış, mutluluk, esenlik ve refah içerisinde yaşamasını içermekle birlikte, asıl olarak ölüm sonrası hayata ilişkin kurtuluştur. İnsanın varoluşsal anlam arayışına cevap veren ve hayatına anlam kazandıran bu fikre/meseleye değinmeyen bir din olmadığı gibi, dinlerin asli gayelerinden birisi insanlığın kurtuluşuna yöneliktir. Amacını kurtuluşa yöneltmeyen hiçbir din olmadığı gibi, bu mesele insanın var oluşuyla yakından ilgilidir. Dolayısıyla, bir dinin diğerine bakışında kurtuluş düşüncesi etrafında kurgulanmış bir inanç ağını

¹⁷ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 269

¹⁸ Hick, "Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç", s. 196.

¹⁹ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 269.

²⁰ John Hick, "Religious Pluralism", *The Encyclopedia of Religion*, Ed. Mircea Eliade, Cilt 12, New York, 1987, s. 331.

esas almasının boşuna olmadığı açıktır.²¹ Buna göre, ileride detaylandırılacağı üzere, dışlayıcılık yalnızca bir tek dinin kurtuluşa ulaştırabileceğini öngörür.²² Plüralizm bütün dinlerin insanı kurtuluşa ulaştırabileceğini iddia eder.²³ Bütün dinlerin ya da büyük dinlerin inançlarının aynı gerçekliğe delalet ettiğini ve böylece her birinin insanları eşit ölçüde kurtuluşa götürebileceğini ileri sürerek dini inançlar arasındaki farklılıkların aşılabileceğini ileri süren bir yaklaşımdır. Buna göre her dini gelenek, kendi taraftarlarını kurtuluşa ulaştırma noktasında eşit geçerliliğe sahip olmaktadır.²⁴ Bu ikisinin arasında muğlak bir yerde duran kapsayıcılık ise, diğer dinlerde manevi bir derinlik olduğunu kabul etmekle ve böylece onlarda ilahi bir unsurun var olduğunu onaylamakla birlikte, kurtuluş için yeterli olmadıklarını kabul eder.²⁵ Bu kısa tanımlardan da anlaşılacağı gibi, sadece dini plüralizm metafizik içeriklerine bakmaksızın tüm “dinler yoluyla kurtuluş” fikrini savunmaktadır.²⁶ Buna karşın, bu fikrin örtülü bir biçimde “dinlerden kurtuluş” idealini ilan ettiği ve yerleşen dinlerin üstünde tek, birleştirilmiş, küresel bir din modelini içerdiği savunulabilir. Buraya kadar kısaca dini plüralizm problemini ve teolojik implikasyonunu göstermeye çalıştıktan sonra, meselenin teorik boyutunun ve plüralistlerin ortaya serdikleri hipotezlerin incelenmesine geçebiliriz.

Hakikat ve Kurtuluş Ekseninde Dini Plüralizme Bir Bakış

Dini plüralizmin başta gelen savunucularından Hıristiyan din felsefecisi ve teolog John Hick'e (1922-2012) göre dini plüralizm tabiri, fenomenolojik açıdan bakıldığında ve dinler tarihinin gösterdiği gibi hem dini geleneklerin çokluğunu hem de her bir gelenek içerisindeki değişimlerin çokluğunu ifade eder. Felsefi olarak ise, dini plüralizm bu geleneklerin farklı ve rekabet eden iddialarıyla birlikte, aralarındaki ilişkiyi dile getiren şu teoriyi ifade eder: “Büyük dünya dinleri, tek bir tane olan Nihai, gizemli, İlahi Gerçekliğin çeşitli şekillerde tasavvur edilip, farklı

²¹ Michael Peterson ve diğerleri, *Philosophy of Religion: Selected Readings*, Oxford University Press, New York, 1996, s. 514; Fuat Aydın, “Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)” *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Yıl:1, Cilt:1, Sayı:1, ss. 71-101, s. 98; Şevket Özcan, “İnsana Verilen Değer Ekseninde Çeşitli Dinlerde İnsan: Dinler Tarihi Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Haziran 2016, Cilt: 19, Sayı: 48, ss. 203-224, s. 221; Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, s. 12-13.

²² Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 270.

²³ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 273.

²⁴ M. Kazım Arıcan, “Dini Çoğulculuk Paradigması ve Eleştirisi”, s. 23

²⁵ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 270.

²⁶ John Hick, “Religious Pluralism and Salvation”, *Faith and Philosophy*, Vol. 5, No. 4, October 1988, s. 366

kavramlarla dile getirilmesinin ve O'nun karşısında neler yapılabileceğinin birer ifadesi ve örneğidir."²⁷ Hick, insanın kurtuluşu noktasında büyük dünya dinlerinin Tanrı'ya ulaştırabileceğini belirtirken, "plüralist hipotezin mevcut dinlerin yerine geçmeye çalışan yeni bir din" olmadığını, bunun yerine "küresel dini durumun felsefi bir yorumu" olduğunu ifade eder. Her bir dini gelenek her nasılsa öyle kalacak, yerel anlamda yaşamaya devam edecektir.²⁸ Bu hipotezi öncelikle rakibi diyebileceğimiz dışlayıcılık ile karşılaştırıp aralarındaki farkı göstererek meseleye yaklaşabiliriz.

Dışlayıcılık, tek bir dinin hakikati öğrettiğini ve kurtuluşa götüren yolu gösterdiğini belirten görüştür. Bu görüşe göre, kişinin dinin nihai gayesi olarak düşündüğü kurtuluş, felah ya da necat yalnızca belli bir dinin içinde veya vasıtasıyla elde edilebilir. Diğer dinlerde belli belirsiz hakikatler bulunuyorsa da kurtuluş veya necat tek başına belli bir dinle sınırlıdır ve sadece o din bu yolu sağlayabilir. Diğer dinlerin mensupları, hak dinin mesajını açık bir biçimde almaları koşuluyla, dindarlıklarında samimi ve ahlaki davranışlarında dosdoğru olsalar bile kendi dinleri aracılığıyla kurtuluşa ulaşamazlar. Kurtuluşa nail olmaları için tebliğ muhatap olmaları ve yegâne yolun doğruluğunu kabul etmeleri gerekmektedir.²⁹

Monoteist dinlerin doğaları gereği dışlayıcı bir tutum içinde olduklarını söylemek mümkündür. Çünkü dışlayıcılık, yeni bir vahyin ürünü olarak ortaya çıkmaya başlayan ve kendisine yayılma zemini bulabilecek bir çevrede yerleşmeye çalışan herhangi bir dini hareketin ilk başta doğal olarak takınması gereken bir tavrıdır. Hristiyanlar, Yuhanna İncilinde Hz. İsa'ya atfedilen "yol ve hakikat ve hayat benim, ben vasita olmadıkça, Baba'ya kimse gelmez."³⁰ şeklindeki sözlerini önemle vurgularlar. Hristiyan dışlayıcılığı M.S. 3. yüzyılda 'Kilise dışında kurtuluş yoktur' (*extra ecclesiam nulla salus*) dogmasını kabul ederek zirvesine ulaşmıştır.³¹ İslamiyet'te bu görüş 'kurtuluş İslam'dadır' şeklinde formüle edilir. Hz. Muhammed tüm insanlığa gönderilen rahmet peygamberidir. Sadece, ona verilen Kur'an-ı Kerim insan sözü karışmamış Allah kelimadır. İki dünya mutluluğunu kazanmak isteyen

²⁷ Hick, "Religious Pluralism", *The Encyclopedia of Religion*, s. 331.

²⁸ Paul E. Krisak, "The Religious Pluralism of John Hick: a Critique" *Masters Theses*, 37, Liberty University, 2000, s. 3.

²⁹ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 270.

³⁰ Yuhanna, 14:6.

³¹ Bkz. Baki Adam, "Katolik Kilisesi'nin Kurtuluş Öğretisi Açısından Yahudiliğe ve İslam'a Bakışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 1, Yıl 2000, ss. 195-224, s. 197.

her insanın Kur'an-ı Kerim'in ve İslam peygamberinin bildirdiklerini kabul ederek hayatına tatbik etmesi gerekir. Çünkü, "Allah katında tek din İslam'dır."³² Hinduizm ve Budizm gibi monoteist olmayan dinler de insanlığa evrensel ahlaki ve dini bir mesaj iletmeyi amaçlar. Örneğin Budizm'de, sadece Buda'nın öğretisinin insanlığı içinde bulunduğu ızdırıp ve yanılsamadan kurtarabileceğine inanılır.³³

Dışlayıcılığın çelişmezlik ilkesine dayanan en temel iddiası, dinlerin birbirine uymayan doğruluk iddialarına sahip olduğu, dolayısıyla birbiriyle uzlaştırılmayan doğruluk iddialarının her ikisinin birden doğru olamayacağıdır. Zira, "çelişmezlik ilkesine göre bir şey aynı anda hem A hem de A olmayan olamaz. Bu durumda bir şeyi kabul ettiğimizde ona ters veya onu nitelendirmeyen ifadelerin yanlış olduğunu" itiraf etmemiz gerekir.³⁴ Çelişmezlik ilkesini dine uyguladığımızda, her din "ben doğruyum, hakikat benim, diğerleri yanlış" diyeceğinden dışlayıcı olmaya mecburdur.³⁵ Bu yüzden dinlerin hakikat iddialarının çatıştığı yerde en azından bir iddianın yanlış olması gerekir. Ayrıca dışlayıcı yaklaşımı benimseyenlerin çoğu, kurtuluşun Tanrı'nın ilahi inayetine bağlı olduğuna inanır. Dinin içeriğini oluşturan inançlar, değerler ve pratikler dini tecrübenin, ilahi olanla karşılaşmanın dolayısıyla ilahi vahyin/esinin ürünüdürler.³⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere dışlayıcılığın temel mantığı Tanrı'nın kurtuluş için insanlara tek veya son bir din gönderdiğidir. Dolayısıyla dini çoğulculuğu savunanların göreceli hakikat anlayışını benimsemekten başka bir seçeneği yoktur. Böylece dini çoğulculuk modelinde göreceli dini hakikat anlayışı hem dışlayıcı hakikat iddialarını eleştirmede hem de küresel bir teoloji oluşturmada merkezi öneme sahip gözükmemektedir.³⁷

Dün olduğu gibi bugün de Yahudilik, Hristiyanlık, İslam, Hinduizm, Budizm, Caynizm, Sih Dini, Konfüçyanizm ve Taoizm gibi milyonlarca müntesibi olan yaşayan inanç sistemlerine sahibiz. Birbirine rakip dinlerin varlığı gerçeği, küreselleşme ile birlikte günümüz insanını plüralizm problemi ile yüz yüze

³² Al-i İmran, 19. Diğer ayetler ve İslam'ın dışlayıcı tutumunun değerlendirilmesi için bkz. Mesut Erdal, "Kur'an'a Göre Ehl-i Kitab'ın Uhrevi Felah ve Kurtuluşu Meselesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1, 2002, s. 2-3.

³³ Hick, "Religious Pluralism", *The Encyclopedia of Religion*, s. 331.

³⁴ Mehmet Şükrü Özkan, "Paul F. Knitter'in Tanrı Merkezli Dini Çoğulculuk Modeli ve Hristiyanlık Yorumu", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 12, 2015/2, s.13.

³⁵ Mehmet Şükrü Özkan, *Başarısız Bir Hipotez Dini Çoğulculuk*, Mardin, 2017, s. 64.

³⁶ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 270-271.

³⁷ Özkan, "Paul F. Knitter'in Tanrı Merkezli Dini Çoğulculuk Modeli ve Hristiyanlık Yorumu", s. 13. Küresel bir teolojinin imkânı ve küreselleşme ile ilişkisi için bkz. Şamil Öçal, "Küreselleşme ve Küresel Teoloji Arayışları", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 4, Sayı 1-2, Bahar-Güz 2009, ss. 103-122.

getirmekte ve cevabı aranan bazı soruları ön plana çıkarmaktadır: “Kendini bu dinlerden sadece birine teslim etmek makul müdür? Son doğruluğu tek bir din içerebilir mi? Sadece tek bir din mi kurtuluşu sağlar?”³⁸ Plüralistler elbette ki bu sorulara olumsuz cevap verirler. Plüralizmin görüşüne göre, günümüz yaşayan dünya dinleri, Nihai'nin (Ultimate) veya Gerçek'in (Real) farklı algılayışlarını ve kavrayışlarını ve de O'na verilen farklı cevapları temsil ederler. Her bir din ben-merkezcilikten gerçeklik-merkezçiliğe doğru insanın varoluşsal dönüşümünde bağımsız bir yerde dururlar. Böylelikle büyük dini gelenekler, insanların kurtuluşu için alternatif yollar olarak kabul edilebilirler.³⁹

Paul Tillich (1886-1965) ve John Hick gibi Hristiyan teolojisi bünyesinde kalarak, plüralist perspektife en önemli katkıyı yapanlardan birisi olan Wilfred Cantwell Smith (1916-2000), birbiriyle çatışan dini hakikat iddiaları probleminin temelinde yatan yaygın ve bilinen anlamıyla “din” kavramına karşı çıkar. Ona göre din diye kavramsallaştırdığımız gelenek tarihi gelişimi izlenebilen ve coğrafi haritası çıkarılabilen ampirik beşerî bir olgudur.⁴⁰

Tarihsel fenomenoloji çerçevesinde dinleri değerlendiren Smith, bütün dinlerin aynı oranda kurtuluşa götürebileceğini öngörürken, dinler arasındaki farklılıkların ve hatta çelişkilerin birikimli/kümülatif gelenek kavramına başvurularak çözülebileceğini iddia eder. Buna göre, dinlerin zahiri yönünün içerisine dahil edilebilecek olgular, tarihi süreç içerisinde çevreden etkilenerek şekillenmiş ve son haline mevcut dinlerde ulaşmıştır. Kümülatif geleneğin sebep olduğu bu değişikliklerin hiçbir önemi yoktur ve herhangi bir dinin insanı kurtuluşa ulaştırmasına engel teşkil etmemesi gerekir.⁴¹ Meseleye epistemolojik bir perspektiften yaklaşan Smith, dini hakikati önermesel terimlerle düşünmek yerine doğru ve yanlış insanın bireysel yaşamında aramayı ve değerlendirmeyi önerir.⁴² Smith'e göre hakikat önermesel olarak anlaşılabilir; çünkü önerme zamandan, onlara inanan bireylerden ve bakış açılarından ayrılmış gibi yanlış veya doğru şeklinde düşünülemez. Aksine önermelerin ve inançların tek tek kişilere ne anlama geldiğine bakılarak hakikat insanca görülmelidir. Doğruluk belli bir zaman ve mekânda, belli

³⁸ C. Stephen Evans, “Tek Bir Din Doğru Olabilir mi?”, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, der. ve çev., Cafer Sadık Yaran, Etüt yayınları, Samsun, 1997, s. 211.

³⁹ Hick, “Religious Pluralism”, s. 331; Hick, “Religious Pluralism and Salvation”, s. 366-367.

⁴⁰ Hick, “Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç”, s. 197.

⁴¹ Peterson, *Philosophy of Religion*, s. 515-516.

⁴² Evans, “Tek Bir Din Doğru Olabilir mi?”, s. 212.

bir tarihsel perspektif içinde gerçeklik bize nasıl görünüyorsa öyledir. Doğru yaşamlara neden olabilmeleri anlamında dinlerin hepsi doğru olabilir. Dolayısıyla hakikat insanca bir anlayıştan ibaret olduğundan, istenildiğinde yanlış istenildiğinde doğru gösterilebilir.⁴³ Smith'e verilebilecek en kestirme cevap, o halde onun bu tezinin de istenildiğinde yanlış olduğunun gösterilebileceğidir.

Dini hakikatin kişisel olarak kendimize mal edilmiş olması gerektiği hususunda Smith'e hak verilebilir. Fakat başka dinlerin inanç önermeleri yanlışken bir dinin önermesel iddialarının doğru olması mümkündür. Nesnel hakikat iddiası eleştiriye açık olmakla birlikte yine bir dinin nesnel olarak doğru olduğu savunulabilir. Nesnel hakikat önemsiz bir mesele de değildir. Örneğin bir Hıristiyan Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inanıyorsa, bu inancı içselleştirmesi onun için her şeyden önemliyse de kendisi için doğru bir önermedir.⁴⁴ Dahası, Kierkegaard gibi fideistler dinî imanda gerekli buldukları hakikati içsel bir bağlılığı ilgilendiren öznel bir mesele olarak görmelerine karşın mutlak hakikat iddiasından vazgeçmezler.⁴⁵ Kierkegaard'a göre, "Yeni Ahit, en yüksek hakikatin, insanı kurtuluşa götüren hakikatin, insana dışarıdan geldiğini, önceden verili olmadığını öğretir."⁴⁶ Tanrı, hakikati ve kurtuluşu insanlara vermek zorundadır. Tanrı sadece hakikati değil, onunla birlikte hakikati anlamak için gerekli koşulu, yani imanı da bahşeder.⁴⁷ İster nesnel hakikatten ister öznel hakikatten bahsedelim, iman edilen hükmün modalitesi zorunludur. Dinin içerdiği tüm bilgiler o dinin taraftarlarınca doğru olarak kabul edilir. Bu kabullere ters düşen diğer dinlerin tüm bildirdikleri yanlış olmak zorundadır. Aksi halde bu hususta çoğulculuğun kabulü Tanrı'nın sıfatlarına ters düştüğü gibi, inanç bağının da zayıflığını gösterir. Bu yüzden imanının onu kurtuluşa erdireceğinden emin olan bir kimsenin inançlarının doğruluğundan şüphe etmesi ve başka alternatiflere yönelmesi beklenemez.⁴⁸ Kuşkusuz tek bir hakikat vardır fakat bir dini inanç önermesi bir birey için Smith'in belirttiği gibi sadece doğruluğunun basitçe kabulü ve içselleştirilmesi ile doğru olamaz. Hz. İsa gerçekten Tanrı'nın oğlu değilse, ne kadar samimi olursa olsun,

⁴³ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 275.

⁴⁴ Evans, "Tek Bir Din Doğru Olabilir mi?", s. 213.

⁴⁵ Peterson, *Philosophy of Religion*, s. 57.

⁴⁶ Osman Murat Deniz, *Akıl-İman İlişkisi Açısından Fideizm*, Emin Yayınları, Bursa, 2012, s. 254.

⁴⁷ Deniz, *Akıl-İman İlişkisi Açısından Fideizm*, s. 255-256.

⁴⁸ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 211.

ebedi kurtuluş söz konusu olduğunda bu sözde hakikati içselleştirme ya da kendine mal etme o kişi için ölümcül bir hatadır.⁴⁹

Plüralizmi Hıristiyan geleneği çerçevesine formüle etmeye çalışan isimlerin başta gelenlerinden John Hick, dinlerin nesnel hakikat iddiasında bulduklarını ve iddiaların görünüşte çatıştıklarını kabul etmekle Smith'ten ayrılır. Meseleye yaklaşımı daha çok ontolojik bir karakter arz eder ve tümevarım yöntemini kullanır. Birbirinden farklı dini tecrübe ve düşünce akımlarından yola çıkarak geleneklerin tek bir *Nihaî Gerçeklik*'in farklı farkında oluşlarını temsil ettiği teorisine varılabileceğini iddia eder.⁵⁰ Hick'i dini plüralizmi savunmaya götüren nedenlerin başında, *Faith and Knowledge* başlığıyla yayımladığı doktora tezinde de belirttiği üzere, dini geleneklerin kaynağını oluşturan dini tecrübe meselesi gelmektedir. Hick bir başka neden olarak da “doğuştan getirdiğimiz dini temayüllere” işaret etmektedir.⁵¹

Dinlerin kurtuluşa ulaştırma noktasında eşdeğer olduğunu savunanlar içerisinde meseleyi daha sistemli ve felsefi bir zeminde ele alan Hick'e göre, dinin özünde yer alan ana unsur, bir takım teolojik hakikatler değil, dinin insan ve toplum hayatında yol açtığı ahlaki dönüşümler ve değer dünyasındaki sonuçlarıdır. Hiçbir dinden hak ya da batıl olarak bahsedilemeyeceğini iddia eden Hick'e göre, dinin temelinde hakikat değil kurtuluş fikri bulunmaktadır.⁵² Fakat öyle görünüyor ki Hick, görüşünü oluştururken semavi dinlerin geleneksel öğretisini değil kendi kurtuluş anlayışını esas almaktadır. Şekilsel farklılıklara rağmen Smith ve Hick'in her ikisinin de kurtuluşa götürme noktasında dini gelenekler arasındaki çatışmayı gidermeyi amaçladıkları söylenebilir. Şöyle ki; onlara göre dini geleneklerin bahsettiği kurtuluş anlayışından farklı bir kurtuluş yorumunda bulunulabilir. Bu anlayış temelinde “Smith bireysel imanı Hick ise ben-merkezlilikten gerçek-merkezliliğe dönüşümü kurtuluş ilkesi olarak” benimsemiştir. Kısacası, “Smith, her dini gelenek içerisindeki dindar bireyin, bireysel imanından yola çıkarak eşit kurtuluş imkânına sahip olduğunu, Hick her dini gelenek içerisinde meydana

⁴⁹ Evans, “Tek Bir Din Doğru Olabilir mi?”, s. 213.

⁵⁰ Hick, “Religious Pluralism”, s. 333.

⁵¹ Ruhattin Yazoğlu, *Dini Çoğulculuk Sorunu: John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 98.

⁵² Latif Tokat, “Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?” *Milîl ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, Mayıs – Ağustos 2007, s. 58; Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, s. 18.

geldiğini düşündüğü dönüşüm sebebiyle aynı şekilde dinlerin kurtuluş açısından eşit imkâna sahip olduğunu düşünmektedir.”⁵³

Hick, Hristiyanlıktaki dini tecrübenin Tanrı hakkında insanların uydurduğu düşsel ve kurgusal bir tasarım olmadığına ve Mutlak ile karşılaşma ve O'na karşılık verme olduğu düşüncesine tüm kalbiyle inandığını söyler. Diğer büyük dünya dinleri de aşkın varlık ya da nihai gerçeklik olarak nitelendirilen doğüstü gücü kendi tecrübe biçimlerinde nakletmektedirler. Dolayısıyla onların bu tecrübesi insan hayatına aynı tarzda ahlaki ve dini etkide bulunduğundan Mutlak olana gerçek cevap teşkil ederler.⁵⁴ Dinler en temel ahlaki sezgi düzeyinde ortak bir ölçüt kullanmaktadırlar. Özgeci bir bilinçle, sevgi ve merhamet hisleri duyarak başka insanları umursamak bütün dinlerin ahlak geleneğinde merkezi ve normatif bir rol üstlenmektedir. “Kendimize değer verdiğimiz gibi başkalarına da öyle değer vermek ve onlara bu doğrultuda davranmak” tüm dinlerde farklı cümlelerle ifade edilen ortak bir ilkedir.⁵⁵ Bununla birlikte Hick, günümüzde ahlaki davranış modelleri sunan dini geleneklerden herhangi birinin diğerleri açısından ahlaki bir üstünlüğünün bulunduğunu iddia edecek bir konumda olmadığını belirtir.⁵⁶ Hick'e göre, dini tecrübenin çeşitli biçimleri içinde insanların nihai gerçeklikle karşılaşmaları sonucu, bu karşılaşmanın anlamını kavramsallaştırmak için teolojik kuramlar veya öğretiler geliştirilmiştir. Dinlerin her biri insanlık tarihinin farklı bir coğrafyasında ortaya çıkan ve farklı kültürel bir havzada kendi kavramsal benlik bilincini oluşturmuş farklı dini tecrübe akımlarıdır.⁵⁷ “Musa, İsa, Muhammed ve Buda gibi hassas ruhlu yüce şahsiyetler Mutlak'ın tesir alanında gerçekleşen yoğun bir dini tecrübe anında hissettikleri manevi etkiyi kendi toplumlarındaki kavramlarla ifade etmişlerdir. Bu yoğun dini tecrübelerin neticesinde dinler oluşmuştur.”⁵⁸ Hick'in bu yaklaşımı, ne monoteist dinlerde bir Kişi/Zât olarak tasavvur edilen Yehova, God (Kutsal Üçleme) ve Allah'a, ne de Hint ve Çin kökenli dinlerde zâti

⁵³ Özkan, *Başarısız Bir Hipotez Dini Çoğulculuk*. s. 242-243; Mehmet Şükrü, Özkan, “W. C. Smith ve J. Hick'in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi”, *İLTED, İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Erzurum 2016/2, sayı: 46, ss. 269-301, s.282-283.

⁵⁴ Adnan Aslan, “Dinler ve Mutlak Hakikat Kavramı: John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'la Bir Mülakat”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1997, ss. 175-188, s. 177.

⁵⁵ Hick, “Religious Pluralism and Salvation”, s. 367.

⁵⁶ Hick, “Religious Pluralism and Salvation”, s. 369.

⁵⁷ Hick, “Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç”, s. 202; Hick, “Religious Pluralism and Salvation”, s. 366.

⁵⁸ Adnan Aslan, “Dini Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım” *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 2000, 17-30, s. 27; Aslan, “Dinler ve Mutlak Hakikat Kavramı” s. 177.

nitelikleri bulunmayan Şiva, Vişnu, Brahma, Nirvana, Dharma, Tao, Sunyata'ya yer vermektedir. Bunların tümünü kapsayan ve hiçbir niteliği olmayan bir üst kavrama, "basit bir nihai ve ilahi hakikat" kavramına dikkat çekmektedir.⁵⁹

Hick, Gerçek (Real) terimini kullanmasının nedenini dini plüralizm meselesini Hıristiyan topluma daha rahat anlatabilmek olarak açıklar. Çünkü Tanrı (God) terimi teizmi ve teslisi çağrıştırmaktadır.⁶⁰ Ayrıca Hick'e göre, yaşayan dünya dinlerinin tümü, beşerî tecrübemizin sosyal ve doğal dünyasına ek olarak, aşkın ve/veya içkin en mükemmel diye kabul ettiğimiz ve bizimle ilişkisi bulunan, sonsuz sınırsız, en büyük ve en yüce Gerçekliğin varlığını tasdik eder. Kurtuluşun kaynağı nihai olarak Gerçek ve nihai olarak değerli bu Bir'dir. Her dini gelenek bu Nihai Gerçekliğin beşerî dilin ve düşünmenin sınırlarını aştığını kabul eder. Bu yüzden belli isimler yerine, her birinin inancına uygun düşecek bir tabiri, Nihai Gerçeklik ve Gerçek tabirini kullanmamızın daha doğru olacağını savunur.⁶¹

Bu noktada akla gelebilecek ilk soruların hakikat ve kurtuluş meselesi ile ilgili olacağı açıktır: Hick'in bu yaklaşımı birbiriyle taban tabana zıt bütün insanlara kurtuluş vadeden uluhiyet anlayışlarını uzlaştırabilir mi? Hepsine birden doğru olduklarını nasıl söyleyebiliriz? Nihai Gerçeklik dediğimiz tüm dinlerde kaynağını bulan bir kavram mıdır? Bütün dinler tek bir kurtuluş yolu mu önermektedir? Dinler nihai kurtuluş için farklı reçeteler sunarken, tümünün kaynağı tek bir Nihai Gerçeklik nasıl olabilir?

Hick, bu türden sorulara bir grup kör adam ve fil benzetmesini kullanarak cevap verir.⁶² Farklı dinlerin Tanrı hakkında geliştirdikleri ve görünüş itibarıyla çatışan görüşler, bir grup kör insanın yaptığı görünüşte çatışan fil tasvirleri gibidir. Bu tasvirlerin hepsinin doğru olduğu söylenebilir; çünkü her birisi filin değişik bir uzvuna dokunarak, külli gerçekliğin sadece bir veçhesine değinmişlerdir. Aynı şekilde değişik dinlerin her biri O'nun bir yönünü ifade eden ama yine de hiçbiri tek başına tam ve yetkin olarak Nihai Gerçekliğin sonsuz evrenine tekabül etmeyen Tanrı tasavvurları sunarlar.⁶³ Hick'in yaptığı bu analogi hiç de makul gözükmez. Hakikat iddialarının tarihsel ve kültürel öznellik taşıdığını ve sadece fenomenler

⁵⁹ Hick, "Religious Pluralism and Salvation", s. 369-370; Hanifi Özcan, *Maturidi'de Dini Çoğulculuk*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 11.

⁶⁰ Aslan, "Dinler ve Mutlak Hakikat Kavramı", s. 177.

⁶¹ Peterson, *Philosophy of Religion*, s. 520.

⁶² Bkz. John Hick, *Problems of Religious Pluralism*, The Macmillan Press, New York, 1985, s. 37.

⁶³ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 273.

hakkında olduğunu iddia etmek kaçınılmaz olarak gerçeklik hakkında bizi şüpheciliğe sevk edecektir. Nihai hakikat hakkında söz söylenemiyorsa şayet, gerçek fil hakkında herhangi bir bilgiye sahip olamayacağımız gibi, bir filin varlığından bile bahsetmenin imkânı sorgulanabilir.⁶⁴ Dahası, yapılan her bir fil tasvirini neden eksik, kusurlu ve hatalı kabul etmememiz gerektiği konusunda Hick ikna edici bir açıklama yapmamaktadır. Bir fili tasvir etmenin varoluşsal bir mesele olmadığı; fil ile kör arasında ebedi kurtuluş ve ahlaki fiil ilişkisi bulunmadığı şeklinde analogiye bir itiraz da getirilebilir.

Hick, dini plüralizm anlayışının merkezine yerleştirdiği Nihai Gerçeklik/Hakikat fikrini felsefi bir temele oturtmak için Kant'tan edindiği bir ayrıma müracaat eder. Bu bağlamda, kendinde şey olarak Gerçek (Numen) ile beşerî ve kültürel biçimde anlaşılan ve tecrübe edilen olarak Gerçek (Fenomen) arasında bir ayrım yapar.⁶⁵ Böyle bir ayrımın farklı biçimlerde ve farklı vurgularla zaten tüm geleneklerce yapıldığını iddia eder. Örneğin kendinde Gerçek (Real an sich) Yahudilikte Soph, İslamiyet'te ise Hak diye isimlendirilmiştir. Sanskritçe'de Sat diye ifade edilir. Hick'e göre, bu ayrımın tüm dinlerde kendini göstermesi ve Nihai Gerçekliğin farklı kültür ve gelenekler tarafından farklı tecrübe edilmesi; Bir'in değişik isimler altında tasavvur edilmesine yol açmıştır.⁶⁶ Nihai Gerçeklik sonsuz olması hasebiyle insan dilinin ve aklının kavrayışını aşacağından, Nihai Varlık hakkında değil, yalnızca Nihai Varlığın belli belirsiz tezahürleri hakkında konuşabiliriz.⁶⁷ Bir dine mensup insanlar numenal Gerçek hakkında konuşmaya çalıştıklarında tasvir edebileceklerinin tamamı, O onlara nasıl belirlediyse öyledir. Onların tanım, tasvir ve nitelermeleri kendi iç dünyalarını yapılandırmak, tanımak ve varoluşlarına anlam kazandırmak için kullandıkları yorumlayıcı kavramlara bağlıdır. Böylece Gerçeği gayr-i zâti ve tasvir edilemez kabul edenler birtakım yorumlayıcı kavramlar, metaforlar ve simgeler kullanırken, Gerçeği zât olarak görenler, başka birtakım kavramlar kullanırlar. Bu sebepten dolayı Gerçek çeşitli yollarla tasvir edilebilmektedir.⁶⁸ Görüleceği üzere, daha önce de değinildiği gibi, plüralist hipotezin temelinde yatan ana düşünce, kendinde Gerçek ile beşerî olarak

⁶⁴ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 277.

⁶⁵ Hick, "Religious Pluralism", s. 332.

⁶⁶ Peterson, *Philosophy of Religion*, s. 520.

⁶⁷ Hick, "Religious Pluralism and Salvation", s. 371-372; Aslan, "Dinler ve Mutlak Hakikat Kavramı", s. 178.

⁶⁸ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 273.

düşünülmüş ve tecrübe edilmiş Gerçek arasındaki ayırımıdır. Bu bağlamda İslam dini açısından, numenal/kendinde Gerçek, Hakk'a; fenomenal/görüngüsel Gerçek ise Allah'a karşılık gelmektedir. Fakat İslam düşüncesinde yer alan Hak teriminin plüralistlerin ima ettiği gibi dini tecrübeyle kavranan ve özsel niteliklerinden soyutlanmış bir fikir/ide olarak görülen bir Tanrı tasavvurunu yansıttığı şüphelidir. Çünkü, önermesel vahiy anlayışına sahip İslamiyet'te dini tecrübe de dahil, bütün zihin faaliyeti vahyin yönlendirmesine tabi kabul edilir. Hz. Muhammed Allah'tan aldığı vahyi olduğu gibi aktaran bir aracı olarak görülür.⁶⁹ Dolayısıyla Kişi merkezli vahiy anlayışına sahip Hıristiyan geleneği içerisinde Hick'in yorumunun bir karşılığı bulunabilir. Fakat İslam düşünce geleneği içerisinde bir karşılığının bulunabilmesi zor görünmektedir. Bu noktada Muhyiddin İbnü'l-Arabî (1165-1240) gibi sûfi geleneğin temsilcileri akla gelebilirse de⁷⁰, hakikat-kurtuluş ilişkisi çerçevesinde meseleye yaklaştığımızda daha çok dini kapsayıcılığı çağrıştıran düşünceleri dillendirdikleri savunulabilir.⁷¹

Hick, teolojik hakikatten ziyade, dinin varoluşsal boyutu ile ilgilendiğini ve dini dogmalar yerine dini tecrübeye önem verdiğini belirtir. Din, insani var oluşu ben-merkezcilikten Gerçek-merkezciliğe dönüştürdüğü için anlamlıdır. Fakat öyle görünüyor ki, Hick için önemli olan kişinin inandıklarının neler olduğu değildir. Kişinin inandıkları, kendi tecrübelerinin, kültürünün ve Gerçeklik hakkındaki kavramsal kategorilerinin mitolojik bir tasavvurundan başka bir şey değildir.⁷² Öyle ki Hick Hıristiyanlığın temel dogması olan enkarnasyonu reddeder ve insanın kurtuluşunda Tanrı'nın etkinliğini betimleyen bir mit olduğunu söyler. Hz. İsa biricik ilahi varlık değil, Tanrı'nın onlar aracılığıyla tesir ettiği pek çok insandan biridir.⁷³ Enkarnasyon miti, Gerçek-merkezli bir hayata dönüştürülmedeki açıklığı tamamen kavramış Hz. İsa'nın bir anlatımıdır. Böyle bir anlatım yolunun diğer

⁶⁹ Özcan, *Maturidi'de Dini Çoğulculuk*, s. 14.

⁷⁰ İbn Arabî'nin ontolojisinin "Mutlak, Hakk, Hakikat, Zahir, Batın, Evvel, Ahir vb" temel kavramlarından hareketle Hick gibi plüralist düşünürlerle bir benzerlik kurulabilir. Fakat epistemolojik açıdan iki düşünürün yaklaşımını özdeşleştirmek pek mümkün gözükmemektedir. Makalemizin amacı Sufi gelenek içerisinde dini plüralizmi çağrıştıran yaklaşımların olup olmadığını değerlendirmek olmadığından bu konuda yapılmış iki çalışmaya atıfta bulunmayı yeterli görüyorum. Bkz. Mehmet Sait Reçber, "İbn al 'Arabî, Hick and Religious Pluralism", *Asian and African Area Studies*, 7 (2), 2008, ss. 145-157; Emrah Kaya, "İbnü'l-Arabî'nin Din ve İnançlara Yaklaşımının William Chittick ve Reza Shah-Kazemi Perspektifiyle Evrenselci Yorumu" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVIII, Sayı: 33, (Haziran 2016), ss. 53-73.

⁷¹ Bkz. Aydın, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı", s. 89.

⁷² Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 274.

⁷³ Peterson, *Philosophy of Religion*, s. 513.

büyük dinlerin kurucuları için de pekâlâ geçerli olabileceğini iddia eder.⁷⁴ Fakat enkarnasyonun olgusal gerçekliğini yadsıyan bir teolojik dili ve anlayışı hala Hıristiyan olarak nitelendirmek, özellikle heretik akımların ve engizisyon tarihini düşündüğümüzde gerçekçi bir yaklaşım değildir. İncil'in ifadelerine bakarsak, bir Hıristiyan için "İsa Mesih yol, gerçek ve yaşamdır."⁷⁵ Smith'in de dindeki varoluşsal boyuta dikkat çektiği görülür. O da kurtuluş fikrine daha geniş ve derin bir anlam yüklemektedir. Ona göre, kurtuluş bireyin hiçlikten, ümitsizlikten, anlamsızlıktan ve kendi doğasına yabancılaşmasından kurtulmasıdır. Varoluşsal özgürlüğüne kavuşması, kendisi ve çevresi ile barışık bir metafizik ve ahlaki ben olabilmesidir.⁷⁶ Smith'in bu yaklaşımı dinin varoluşsal ve tecrübi boyutu bakımından bir anlam ifade etmekle birlikte, kurtuluşun bu tarz bir yorumunun, Yaratıcı Tanrı ile Kurtarıcı Tanrı arasında keskin bir ayırım yapan Hıristiyan kurtuluş teolojisi⁷⁷ ile uzlaştırılması problemi vardır.

Dünya dinleri arasında insanın kurtuluşu ile ilgili görüş ayrılıkları, Smith ve Hick'in önerdiği kadar kolay çözülemez gözükmektedir. Dini inanç sistemlerinin belirlediği yaklaşımları, dolayısıyla dinlerin yerleşmiş hakikat ve kurtuluş anlayışlarını göz ardı eden bir uluhiyet fikri daha işin başında çözümünü güç bir sorun oluşturmaktadır.⁷⁸ Böyle bir uluhiyet anlayışının son tahlilde akla dayalı 'gerçek dini' savunan İngiliz deizminin Tanrı tasavvurundan ciddi bir farklılığının olup olmadığı tartışmaya açık gözükmektedir.⁷⁹ Plüralistler, bizimle ilişkiye giren bir Gerçekliğin olduğu konusunda önemle dururlar. Fakat Gerçeklik nedir? Bazı plüralistler, Marksizmi, Natüralizmi ve Hümanizmi de dinlerin arasına katmakla ve teizm ile aynı düzlemde düşünmekle ciddi bir problemin ortaya çıkmasına yol açarlar.⁸⁰ Bir bilgi kaynağı olarak vahyin değeri ve peygamberlik kurumu tartışma konusu haline gelir.

⁷⁴ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 274.

⁷⁵ Bkz. Hans Küng, "Tek Bir Gerçek Din mi Vardır? Evrensel Kriteri Tesbit Etme Konusunda Bir Deneme", çev. Mustafa Çakmak, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, 27, ss. 185-210, s.206-208.

⁷⁶ Tokat, "Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?", s. 63.

⁷⁷ Bkz. Jack Cottrell, *What the Bible Says God the Redeemer*, College Press Publishing Company, Joplin, Missouri, 1987; Osman Murat Deniz, "John Calvin'in Teolojisi ve Özgünlüğü", *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 33, Kasım-Aralık 2012, s. 8.

⁷⁸ Özcan, *Maturidi'de Dini Çoğulculuk*, s. 15.

⁷⁹ Bkz. Diego Lucci, *Scripture and Deism: The Biblical Criticism of the Eighteenth-Century British Deists*, Peter Lang, Bern, 2008, s. 212-213.

⁸⁰ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 277.

Plüralizm, dini tecrübeye ve vahiy olgusuna farklı yaklaşımıyla bir din mensubunun inancının dinamiklerini dikkate almamaktadır. Bir din mensubunun kabul ettiği inançların delilini öncelikle vahye dayandırdığı ve kutsal metinlerde aradığı görülür. Bu delili Hıristiyanlar, Kitab-ı Mukaddes'te, Müslümanlar ise Kur'an-ı Kerim'de bulur. Çünkü semavi dinler, kutsal kitaplarını Tanrı'nın gönderdiği özel ve güvenilir bir vahiy olarak kabul ederler. Bir dine aidiyet duygusu ile bağlı bir kimsenin vahyi kabul etmemesi veya farklı bir inancı benimseyebilmek ve çatışmayı gidermek adına mensubu olduğu dinin vahye dayalı inançlarını bırakması beklenemez.⁸¹ Değişik dinlerin değişik türlerde kurtuluş sunmasının mantıksal ve teolojik bir sorun oluşturduğunu daha önce ifade ettik. Fakat Presbiteryen rahip Ryken'in de işaret ettiği gibi asıl problem dinin anlamı ve fonksiyonu ile ilgilidir:

Din neye hizmet eder? Eğer din sadece bir ahlaki kod ya da ruhsal rehberlik için bir kaynaksa o zaman çeşitli dinlerin nasıl aynı anda kendince doğru olabileceği kolayca anlaşılabilir. Ancak eğer din gerçekten insanlığın temel sorununu çözmek içinse o zaman sorunun ne olduğunu ve buna nasıl bir çözüm getirdiğini de açıklaması gerekecektir. Zira bir dinin bir güvenilirliği olabilmesi için insanlığın sorununun ne olduğunu açıklaması ve buna bir çeşit çare sunması gerekir. Bu ölçüte göre Hıristiyanlık tek güvenilir seçenektir. İnsanın durumuyla ilgili tek gerçek tanıyı koyar. Dünyada - ve bizde - neyin ters gittiğini Kutsal Kitap'ın günah öğretilerinden başka hiçbir şey açıklamaz. Eğer gerçekten ihtiyacımız olan şey günaha kurtuluşsa - suçumuz için kefaretiler, Tanrı'yla barıştırılma, ölümden sonra yaşam ve diğerleri - o zaman hesaba almaya değer tek din bizi gerçekten kurtaracak olandır.⁸²

Buraya kadar zikrettiğimiz görüşlerin ışığında, plüralistlerin bir ikilem ile karşı karşıya olduğunu söyleyebiliriz. İlk başta kendi konumlarını anlamlandıramamak gibi bir açmazları vardır. Eğer biz açık bir Tanrı kavramına sahip değilsek ve Tanrı hakkında veya Numenal/Kendinde Gerçek hakkında söz söyleme olanağından yoksunsak, kurtuluş yolumuz konusunda doğru ve sağlam bir

⁸¹ Evans, "Tek Bir Din Doğru Olabilir mi?", s. 215.

⁸² Philip Graham Ryken, *The Message of Salvation: By God's Grace, for God's Glory*, Leicester, InterVarsity Press, 2001, s. 55.

kanaate sahip olamazsak⁸³, dini inançlarımız karşısındaki epistemik tutumumuz agnostisizmden ayırt edilemez bir hale gelir. Tanrı hakkında konuşabiliyorsak o halde gerçekte var olan Tanrı'nın özelliklerini betimlemek için tutarlı birtakım yüklemeler kullanabiliriz. Dahası Tanrı'nın özsel nitelikleri hakkında iddialarda bulunabileceğimiz bir içeriğe sahip olduğumuz ve tamamen kör sayılmamızı gerektiren bir durumda olmadığımız da savunulabilir. Hangi dinin iddiasının doğru olduğunu ayırt edebiliriz.⁸⁴ Hick, "kurtuluş için doğru tarihi bilgiye, doğru inançlara sahip olmanın zorunlu olmadığını" tekrar tekrar ifade etse de, dinlerin farklı kurtuluş yolları önerdiği olgusunun dışında bir izah getirememektedir.⁸⁵ "Dinlerin aşkın birliği" teziyle, dini plüralizmin önemli savunucularından biri olan Frithjof Schuon (1907-1998) gibi⁸⁶ Hick de bize, paradoksal biçimde, dinlerin kurtuluş öğretilerinin eşdeğer hakikat değeri taşıdığını söyleyebilmek adına, aslında hiçbirinin mutlak bir hakikat değeri taşımadığını söylemektedir. Diğer yandan, Gerçekliğin gerçek bilgisine vahiy yoluyla erişilebileceğini ve mucizeler yoluyla doğrulanabileceğini savunan her bir dinin bu dışlayıcı hakikat iddiasının ortaya çıkardığı felsefi sorunlar üzerinde yeterince durmamaktadır.⁸⁷

Sonuç

Plüralizm, tüm dinleri aynı düzeye getirebilmek için uluhiyet kavramından hareket etmektedir. Nihai Gerçekliğin dilin ve düşüncenin sınırlarını aştığından; sağlam ve kesin bilginin konusu olamayacağından hareketle plüralist hipotezler savunulmaya çalışılmaktadır. Dinin, vahyin ve ibadetin Tanrı'sı, Gerçeklik terimi altında Plotinus'taki "Bir" kavramı gibi hiçbir niteliği bulunmayan, sonsuz, sınırsız ve mutlak bir ideye dönüşmektedir.

Plüralistlerin mitoloji diye nitelendirdikleri dogmalar, inançlı bir kişinin dini hayatında değerli bir yere sahiptir ve normatiftir. Bir Müslümanın Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu; Allah'ın maksatlarını ve hükümlerini ihtiva ettiğini inkâr etmesi mümkün müdür? Bir Yahudi Tanrı'nın Hz. Musa aracılığıyla konuşmadığını

⁸³ Bkz. Hick, "Religious Pluralism and Salvation", s. 373.

⁸⁴ Peterson, *Reason and Religious Belief*, s. 277.

⁸⁵ Hick, "Religious Pluralism and Salvation", s. 374-375; Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 95.

⁸⁶ Bkz. Rahim Acar, "Mutlak Hakikat'in Tecellisi Olarak Dinlerin Meşruyeti: Frithjof Schuon'un Gelenekselci Mevzisine Eleştirel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54:1 (2013), ss.1-34, s. 33.

⁸⁷ Douglas E. Potter, "The Religious Pluralism of John Hick: A Critical Response To His Philosophical Argument", *Christian Apologetics Journal*, 8:2, Fall 2009, pp. 21-32, s. 29-30.

söyleyebilir mi? Hristiyanlar Hz. İsa'nın ilahi tabiatını ve teslisi reddedebilirler mi? Bu ve benzeri sorular büyük bir çoğunlukla inanan insanları dışlayıcılığın cazibesine sürüklemektedir. Hick gibi plüralistlerin bu soru yığınının altından kalkması mümkün gözükmediğine göre, düşünsel bir din ve Tanrı anlayışına ilgisiz geniş halk kitlelerinin dini plüralizmi benimsemeleri beklenemez.

Eğer plüralizmin kabul ettiği üzere, bütün dinler kurtuluşa götürücü bir fonksiyona sahip iseler, bu durumda herhangi bir dine bağlı olmanın anlamı nedir? Bütün dinler aynı kurtuluşa götürüyorsa, örneğin şeytana tapmak gibi sözde dinlerin durumu ne olacaktır? Bir kurtuluş öğretisine inanan insanlar topluluğuna sahip olması bir dinin doğruluğu için yeterli midir? Dinler arasındaki bariz ve önemli farklılıkların yarattığı çelişkili durumun kurtuluş meselesini de şüpheli hale getirdiği açık değil midir? Bu ve benzeri soruları cevaplamadaki güçlükler plüralizmi büyük ölçüde septisizme ve agnostisizme yaklaştırmaktadır. Plüralistler aslında bütün dinlerin hakikat iddialarının hatalı ya da eksik olduğunu söylemeye çalışıyorlarsa, Tanrı tasavvurumuz deizmden ayırt edilemez bir hale gelecektir. Bu durumda 'metafizik dini plüralizm'in söyledikleri, plüralistlerin hayalini kurduğu küresel dinin gelecekteki tasviri olacaktır. Küreselleşme nihai hedefine ulaştığında ise, yerleşen dinlerin üstünde küresel bir din anlayışı, dinler yoluyla kurtuluşun değil, dinlerden kurtuluşun bir ilanı olacak gibi gözükmektedir.

Kaynakça

Acar, Rahim, "Mutlak Hakikat'in Tecellisi Olarak Dinlerin Meşruiyeti: Frithjof Schuon'un Gelenekselci Mevzisine Eleştirel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54:1, 2013, s.1-34.

Adam, Baki, "Katolik Kilisesi'nin Kurtuluş Öğretisi Açısından Yahudiliğe ve İslam'a Bakışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 1, Yıl. 2000, ss. 195-224.

Adler, Mortimer J., *Dinde Hakikat: Dinlerin Çokluğu ve Hakikatin Birliği, Din Felsefesi ile İlgili Bir Deneme*, çev. Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2014

Arcan, M. Kazım, "Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Cilt: XV, Sayı: 1, ss. 71-98.

Arıcan, M. Kazım, "Dini Çoğulculuk Paradigması ve Eleştirisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XV, Sayı 2, 2011, ss. 21-38.

Aslan, Adnan, "Dinler ve Mutlak Hakikat Kavramı: John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'la Bir Mülakat", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 1997, ss. 175-188.

Aslan, Adnan, "Dini Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım" *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 2000, ss. 17-30.

Aydın, Fuat, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)" *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Yıl:1, Cilt:1, Sayı:1, s. 71-101.

Biçer, Ramazan, "Küreselleşme: İslam Teolojisi Bağlamında Bir Yaklaşım", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18, Yıl: 2008, ss. 49-88.

Borrmans, Maurice, "Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Dini Çoğulculuk ve Sınırları", Çev. Süleyman Turan, *Marife Dergisi*, Yıl 4, Sayı 2, Güz 2004, ss. 267-278.

Cottrell, Jack, *What the Bible Says God the Redeemer*, College Press Publishing Company, Joplin, Missouri, 1987.

Demirci, Kürşat, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk, Ayışığı Kitapları*, İstanbul, 2000.

Deniz, Osman Murat, *Akıl-İman İlişkisi Açısından Fideizm*, Emin Yayınları, Bursa, 2012.

Deniz, Osman Murat, "The Possibility of Religious Pluralism in Turkey at the Crossroad of the Traditional and Global Existences", *Danubius - The Journal of the History Museum from Galati*, no. XXXIII, pp. 5-15.

Deniz, Osman Murat, "John Calvin'in Teolojisi ve Özgünlüğü", *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 33, Kasım-Aralık 2012, ss. 1-16.

Erdal, Mesut, "Kur'an'a Göre Ehl-i Kitab'ın Uhrevi Felah ve Kurtuluşu Meselesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1, 2002, ss. 1-33.

Evans, C. Stephen, "Tek Bir Din Doğru Olabilir mi?", *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, der. ve çev., Cafer Sadık Yaran, Etüt yayınları, Samsun, 1997.

Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012.

Hick, John, *Problems of Religious Pluralism*, The Macmillan Press, New York, 1985.

Hick, John, "Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç", *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, der. ve çev. Cafer Sadık Yaran, Etüt Yayınları, Samsun, 1997.

Hick, John, "Religious Pluralism" *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, Cilt 12, New York, 1987.

Hick, "Religious Pluralism and Salvation", *Faith and Philosophy*, Vol. 5, No. 4, October 1988, pp. 365-377.

Kaya, Emrah, "İbnü'l-Arabî'nin Din ve İnançlara Yaklaşımının William Chittick ve Reza Shah-Kazemî Perspektifiyle Evrenselci Yorumu" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVIII, Sayı: 33, (Haziran 2016), ss. 53-73.

Kılıç, Recep, *Dini Anlamak Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

Kılıç, Recep, "Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?", *Dini Araştırmalar Dergisi*, sayı:19, 2004, ss. 13-17.

Kılıç, Recep, "Küreselleşme ve Değer İlişkisinde Dinin Yeri", *Felsefe Dünyası*, 2005/1, Sayı 41, ss. 79-90.

Krisak, Paul E., "The Religious Pluralism of John Hick: a Critique" *Masters Theses*, 37, Liberty University, 2000.

Küng, Hans, "Tek Bir Gerçek Din mi Vardır? Evrensel Kriteri Tesbit Etme Konusunda Bir Deneme", çev. Mustafa Çakmak, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, 27, 185-210.

Lucci, Diego, *Scripture and Deism: The Biblical Criticism of the Eighteenth-Century British Deists*, Peter Lang, Bern, 2008.

Mahiroğulları, Adnan, "Küreselleşmenin Kültürel Değerler Üzerine Etkisi", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 50, 2005, s. 1275-1288.

Michael Peterson v.d., *Reason and Religious Belief*, Oxford University Press, New York, 2003.

Michael Peterson v.d., *Philosophy of Religion: Selected Readings*, Oxford University Press, New York, 1996.

Öçal, Şamil, "Küreselleşme ve Küresel Teoloji Arayışları", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 4, Sayı 1-2, Bahar-Güz 2009, ss. 103-122.

Öner, Necati, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

Özcan, Hanifi, *Maturidi'de Dini Çoğulculuk*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995.

Özcan, Şevket, "Dini/Dinleri Boyutsal Açıdan İnceleme Modelleri: Ninian Smart, Frank Whaling ve Bryan Rennie Örneği", *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2, 2017, ss. 61-80.

Özcan, Şevket, "İnsana Verilen Değer Ekseninde Çeşitli Dinlerde İnsan: Dinler Tarihi Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Haziran 2016, Cilt: 19, Sayı: 48, ss. 203-224.

Özkan, Mehmet Şükrü, *Başarısız Bir Hipotez Dini Çoğulculuk*, Mardin, 2017

Özkan, Mehmet Şükrü, "Paul F. Knitter'in Tanrı Merkezli Dini Çoğulculuk Modeli ve Hristiyanlık Yorumu", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 12, 2015/2, ss. 7-34.

Özkan, Mehmet Şükrü, "W. C. Smith ve J. Hick'in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi", *İLTED, İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Erzurum 2016/2, sayı: 46, ss. 269-301.

Potter, Douglas E., "The Religious Pluralism of John Hick: A Critical Response To His Philosophical Argument", *Christian Apologetics Journal*, 8:2, Fall 2009, pp. 21-32.

Reçber, Mehmet Sait, "İbn al 'Arabi, Hick and Religious Pluralism", *Asian and African Area Studies*, 7 (2), 2008, ss. 145-157.

Roumeas, Elise, "What is Religious Pluralism", *Religious Pluralism, A Resource Book*, ed. by, Aurélia Bardon, Maria Birnbaum, Lois Lee, Kristina Stoeckl, European University Institute, Italy, 2015.

Ryken, Philip Graham, *The Message of Salvation: By God's Grace, for God's Glory*, Leicester, InterVarsity Press, 2001.

Tokat, Latif, "Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?" *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, Mayıs - Ağustos 2007, ss. 49-102.

Watt, W. Montgomery, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu*, çeviren Fuat Aydın, Birey Yayınları, İstanbul, 2000.

Yazoğlu, Ruhattin, *Dini Çoğulculuk Sorunu: John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.